

УДК 323.12

Гон М. М.

ЗНИЩЕННЯ ЦІЛЬОВИХ ГРУП У СРСР ЧАСІВ СТАЛІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

(Рец.: Норман Н. Наймарк. *Геноциди Сталіна* / Пер. з англ. В. Старка. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2011. – 135 с.)

Gon M. M. Murdering of some purposeful groups in USSR in time of Stalin's dictatorship. In review the monograph of Norman Naimark "Stalin's Genocides" (Kyiv, 2011. – 135 p.) is analysed.

Книга професора Стенфордського університету Нормана Наймарка „Геноциди Сталіна” привернула до себе увагу в Україні з моменту її презентації, що відбулася 11 травня 2011 р. Очевидно, це зумовлено щонайменше двома причинами. Першу з них визначимо назвою статті Ю. Шаповала, який опублікував свою рефлексію на презентацію книги Нормана Наймарка в газеті „День” під промовистою назвою: „Інтеграція Голодомору в європейську і світову культуру пам'яті” [5, с. 3]. Й справді, міркування американського дослідника стають в один ряд з працями тих вчених Заходу (наприклад, Н. Верта, Г. Зімона), які трактують Голодомор актом геноциду.

Друга причина уваги українського читача до книги Н. Наймарка зумовлена, на нашу думку, тим, що досі актуальним залишається завдання прочитання Голодомору не тільки як злочину влади, з одного боку, сукупності трагічних, моторошних фактів і сюжетів, що розкривають поневіряння жертв радянської політики, з другого, а осмислення подій 1932–1933 рр. на теоретичному рівні. Адже обґрунтування Голодомору як акту геноциду в контексті тих його визначень, що сформульовані в Конвенції ООН „Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” (9 грудня 1948 р.), є досі проблематичним. Це визнає й Н. Наймарк, який стверджує, що позбавлення селян харчів і небажання влади полегшити страждання жертв, байдужість до їхніх смертей не дозволяє, в разі принципового вжитку положень Конвенції 1948 р., застосувати її до українського варіанту [2, с. 69].

Структурно-логічна композиція праці Н. Наймарка є певною альтернативою більшості тих вітчизняних досліджень, які присвячені вивченню різних аспектів Голодомору. Адже останній досліджується ним не осібно, осторонь від інших акцій, що спрямовувалися Сталіним та його соратниками супроти інших народів, які стали жертвами радянської національної політики, а навпаки. В полі зору дослідника – поляки, німці, корейці – народи, котрі стали першими жертвами сталінської національної політики і яких, за словами Н. Наймарка, можна вважати діаспорою держав за межами Радянського Союзу [2, с. 72], а також українці, казахи, євреї. „Геноцид як виплід комуністичних суспільств – сталінської Росії, маоїстського Китаю та полпотської Камбоджі – де кампанії масового знищення забрали життя мільйонів громадян, можна і потрібно розглядати, – стверджує вчений, – поруч із аналогічними випадками геноциду проти національних меншин” [2, с. 14]. З огляду на таке його твердження, покликання дослідника до різних актів геноциду, що відбулися в ХХ ст., є цілком закономірними й звучать в науковому дискурсі „розгорнутих есеїв” (саме так визначає характер своєї праці Н. Наймарк [2, с. 11]) цілком органічно. Їх складовим компонентом виступають події 1932–1933 рр. в Україні.

У вступі вчений розкриває на загальне відоме в українському науковому середовищі тезу про цілеспрямовані зусилля радянської дипломатії, що мали за мету вивести соціальні та політичні групи з числа жертв геноцидів у час підготовки вищезазначеної Конвенції ООН – тих, хто за визначенням Н. Наймарка, стали головними офірами цілеспрямованих кампаній Сталіна [2, с. 12]. У випадку з вітчизняним наративом таке його міркування є принциповим,

адже „...на прикладі Голодомору 1932–1933 років в Україні соціальні та національні / етнічні категорії накладаються. Інколи, як-от під час радянської операції проти так званих куркулів, соціальні та політичні категорії жертв „етнізували”, щоб зробити їхнє усунення сприйнятнішим для суспільства та держави” [2, с. 14].

Н. Наймарк осмислює питання цільових груп, що знищувалися в різних геноцидах, і в подальшому. Покликаючись до положень Конвенції „Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього”, констатує зміцнення позицій проголошених у ній правових норм наприкінці ХХ ст., коли міжнародні трибунали розглядали питання злочинів у колишній Югославії й Руанді, він, обстоюючи позицію правомірності розширення спектру жертв злочинів, стверджує: „...мабуть, час припинити запитувати, чи знищувана „цілком чи частково” (вислів, що використаний у Конвенції від 9 грудня 1948 р. задля визначення сутності геноциду – М. Г.) група є національною, етнічною чи релігійною, а чи це соціальна, політична або економічна група. Яка, зрештою, різниця, коли йдеться про життя людей?” [2, с. 104].

Аналізуючи політику Радянського Союзу й безпосередньо Сталіна як його незаперечного одіозного керманіча й лідера, Н. Наймарк пропонує доволі розлогий перелік подій, котрі інтерпретує як „геноцидні кампанії”: розкуркулення, Голодомор, репресії проти неросійських народів, що, розпочавшись у 1934 р., закінчилися тільки в час Другої світової війни, а також нищення російських священників і монахів [2, с. 17, 99]. До числа „геноцидних кампаній” він зараховує й депортації.

Їх уведення до цього спектру відповідає позиції тих вчених (з-поміж українських дослідників, скажімо, Ф. Погорілко [3, с. 140]), які вбачають у насильницькому переселенні груп не тільки одну з крайніх форм дискримінації, але й геноцид. Пояснення ж позиції автора рецензованої книги почасти знаходимо в його покликанні до досвіду держав Прибалтики, котрі після виходу зі складу СРСР ухвалили власні закони про геноцид, розширили його визначення, зокрема – ввели до складу компонентів цього злочину примусову депортацію [2, с. 29]. Водночас важливо, що Н. Наймарк обґрунтовує причини, котрі спонукають його зараховувати примусові депортації до числа „геноцидних акцій” – критерій їхньої наслідків. З цього приводу він стверджує: „Примусова депортація – це явно „злочин проти людяності”, але її результати *інколи* можна вважати „геноцидними” в сенсі „*подібними* до геноциду” (курсив наш – М. Г.), що, однак, не неодмінно тягне за собою такі самі правові наслідки, як зарахування окремих епізодів до „геноциду”. І далі: „В наукових дослідженнях існує небезпека як явно тісного об’єднання цих епізодів масового вбивства, так і надто жорсткого їх розмежування” [2, с. 20].

До геноцидів Н. Наймарк зараховує й розстріл польських офіцерів у червні 1940 р. у Катині. Його словами, ці події „...слід вважати одним із найбільш неоднозначних випадків геноциду в історії ХХ століття” [2, с. 80]. Припускаємо, що в цьому випадку автор книги близький до тих міркувань і аргументів, якими керувалися учасники судових процесів Міжнародного трибуналу по колишній Югославії, котрі кваліфікували події 11 липня 1995 р. у Сребниці, де боснійські серби знищили кілька тисяч цивільних мусульман, актом геноциду.

Осмислення праці Н. Наймарка проковує міркування про те, що в окремих випадках він силкується вписати в проблему, яка визначена в назві його праці, всі криваві кампанії радянського диктатора. Йдеться не тільки про згадані насильні депортації та трагедію в Катині, а й про репресії 1937–1938 рр. В одному випадку вчений стверджує, що ці події „важко класифікувати як геноцид”, адже, цілком слушно висновує він, „...не було наступу на конкретну етнічну, соціальну або політичну групу чи групи” [2, с. 86]. Водночас провокаційними за звучанням й лейтмотивом є такі міркування американського дослідника: „Великий терор був якщо й не геноцидом, то „радянським варіантом „остаточного розв’язку” (Йорг Баберовскі й Ансельм Дерінг-Мантойффель) або ж „політичним голокостом” (Рональд Суні)” [2, с. 92].

Така концептуальна конструкція безперечно варта уваги. Адже відмовляючись від

класифікації подій 1937–1938 рр. як акту геноциду, отже – обмежуючись в їх оцінці категоріями „терор”, „злочин” тощо, Н. Наймарк одночасно використовує загалом цікаві для розмірковувань постулювання вищеназваних учених про співзвучність передвоєнного терору „остаточному розв’язанню єврейського питання” нацистами. У даному випадку він потрапляє в концептуальну пастку, адже в одному випадку констатує відсутність у репресіях кінця 1930-х рр. у СРСР чітко визначеної цільової групи, котра репресувалася / знищувалася, а з іншого – оперує судженням Рональда Суні про „політичний голокост”. А враховуючи те, що цим терміном визначають геноцид євреїв, які знищувалися за національною ознакою, отже – чітко визначену цільову групу, Н. Наймарк потрапляє, на нашу думку, в тенета концептуального взаємозаперечення. Складається враження, що наведені міркування його західних колег використовуються Н. Наймарком як своєрідний інструмент задля того, щоб всі трагедії, що відбувалися в часи правління Сталіна в СРСР, об’єднати в єдиний „вузол”, словами автора рецензованої монографії, геноцидних акцій.

Окремі взаємозаперечення простежуються і в іншому ракурсі – оцінці Н. Наймарком Голокосту. Він трактує його „граничним випадком геноциду в історії людства”, а водночас стверджує, що „Голокост ... не був настільки винятковим, щоб його не можна порівнювати з іншими кричущими випадками масових убивств, як-от вірменським, руандським та камбодзьким геноцидами” [2, с. 102]. Щоправда, сутність цього твердження можна сприймати і в іншій інтерпретації: компаративний аналіз названих злочинів є засобом для з’ясування причин твердження про унікальність Голокосту. На підтвердження логіки такого сприйняття (яке, щоправда, в рецензованій праці чітко не простежується) наведемо такі судження вченого: „Правомірним є порівняння долі дитини в Освенцімі чи Треблінці з долею дитини в охопленій голодом Україні чи в ГУЛАГУ. Сільська дитина в радянській Україні чи дитина в ГУЛАГУ мали шанс вижити, а єврейська дитина в таборі смерті була приречена на смерть, навіть якщо й було кілька поодиноких винятків із цього правила” [2, с. 102].

Розмірковуючи над злочинами в СРСР, ураховуючи зневагу в час їх здійснення мораллю, Н. Наймарк висуває тезу про те, що „...історія геноциду в сталінській державі та Третньому рейху більше вказує на подібності між ними, ніж відмінності” [2, с. 105]. До такого твердження його спонукає висновок відносно намірів влади знищити механізми самоідентифікації репресованих у час Другої світової війни народів, а також те, що „розкуркулення як голод в Україні слід, безперечно, розглядати за чергою як спроби сталінського уряду усунути „клас людей” і будь-кого, хто їх нібито підтримував” [2, с. 105]. Трактуючи Німеччину часів Третього рейху й СРСР за правління Сталіна державами-тоталітарними вбивцями, котрі скоїли акти геноциду, діагностуючи сутність їхніх політичних систем „геноцидними за самою своєю природою”, Н. Наймарк промовисто висновує: „В обох випадках специфічне поєднання харизматичних лідерів (у Веберовому розумінні), диктаторських повноважень, ідеологічної мотивації та прометеївських трансформаційних поривань спричинили до того, що вони використовували масове знищення груп громадян власних (і чужих) країн, щоб досягнути неможливого майбутнього (курсив наш – М. Г.), яке визначало саму їхню сутність” [2, с. 107].

На тлі тих студій вітчизняних учених, що присвячені Голодомору, Голокосту, Пораймосу, праця Н. Наймарка суттєво вирізняється послідовним використанням тих теоретичних положень, які розроблені науковцями Заходу. Зокрема, важливим бачиться його твердження про політичні й соціальні групи як „уявлені нації” [2, с. 32]. Припускаємо, що вживання такого словосполучення – це парафраз назви відомої праці Б. Андерсона „Уявлені спільноти”. Враховуючи ж міркування останнього (нації – уявлені спільноти, бо попри те, що їх члени ніколи не знатимуть більшості „своїх”, проте в їхній уяві житиме образ їх співпричетності [1, с. 22]), можна припустити: Н. Наймарк трактує судження вбивць про певну єдність членів соціальних і політичних груп як важливу причину їх перетворення в об’єкт злочину. Так, осмислення суспільно-політичних процесів у СРСР, власне –

урахування маніакальної стереотипізації неугодних його елітою, навішування ярликів на цілі соціальні групи спонукає вченого стверджувати, що серед витворених в уяві останньої ворогів постали т.зв. куркулі. Цей „уявний клас ворогів”, висновує Н. Наймарк, політичне керівництво СРСР поставило за мету знищити, що мало не тільки сприяти зміцненню атмосфери класової ворожнечі на селі, а й забезпеченню покірності селян у процесі створення колективних господарств [2, с. 54].

Оперуючи теоретичними положеннями, вчений звертає увагу на знеособлення жертв („Сталін та радянський режим демонізували уявну соціальну групу, яка була відома й ідентифікована як „куркулі” [2, с. 111]), механізм організації злочину („ Їх (куркулів – М. Г.) виокремили з-поміж решти сільського населення як „ворогів народу...” [2, с. 111]) тощо. Політику влади щодо чеченців та кримських татар Н. Наймарк класифікує „культурним геноцидом” [2, с. 83, 112]. Він не конкретизує критеріїв, що спонукають його до застосування такої категорії. Їх знаходимо в одному з інтерв'ю вченого. Покликаючись до праць Р. Лемкіна – автора терміну „геноцид” – він стверджує, що йдеться про цілеспрямоване знищення державою культурних, мовних та інтелектуальних підвалин нації. Іншими словами, „...позбавлення людей не життя (хоча й випадку з чеченцями й це було), а значення як спільноти” [4, с. 28].

Висновки книги „Геноциди Сталін” – це перелік основних аргументів, які використовує автор задля обґрунтування логіки її назви. При цьому заключна думка „розгорнутих есеїв” – винищення людей радянським (як і нацистським) диктатором задля спроби втілення у практику утопічного бачення майбутнього – звучить кульмінацією дослідження, правомірність якої на сьогодні є очевидною.

Немає сумніву, що поява в Україні праці Н. Наймарка стала важливою подією, враховуючи тенденцію вивчення злочинів Сталіна вітчизняними вченими, котра характеризується домінуючим нарративізмом. Немає сумніву й у тому, що його „розгорнуті есеї” слугують прикладом одного з варіантів вивчення злочинів сталінізму на рівні теоретичного осмислення й узагальнення.

Список використаних джерел і літератури

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – 2-ге, переробл. вид. – К. : «Критика», 2001. – 271 с.
2. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк ; [пер. з англ. В. Старка]. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2011. – 135 с.
3. Погорілко В. Ф. Депортація / В. Ф. Погорілко // Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 140–141.
4. Старко В. Норман Неймарк: Масове вбивство представників свого народу є таким же тяжким злочином, як і винищення людей інших національностей / Василь Старко // День. – 2011, 29–30 квітня. – № 76–77. – С. 28.
5. Шаповал Ю. Інтеграція Голодомору в європейську і світову культуру пам'яті / Юрій Шаповал // День. – 2011, 12 травня. – № 79. – С. 3.
6. Ejsmont M., Kosmalska B. Media, wartości, wychowanie / M. Ejsmont, B. Kosmalska. – Krakow : Wydawnictwo „Impuls”, 2008. – 320 s.
7. Ejsmont M., Kosmalska B. Pomiedzy ładem a chaosem. Szkoła, media, popkultura w edukacji narodowej / M. Ejsmont, B. Kosmalska. – Gdańsk : Wydawnictwo Atenum, 2009. – 338 s.